

Árni Snæbjörnsson,
hlunnindaráðunautur BÍ

Hirðing og meðferð æðardúns fyrir hreinsun

Inngangur.

Íslenskur æðarbúskapur byggist öðru fremur á natni og réttri umgengni við æðarfuglinn. ásamt aðhlyningu og vernd sem maðurinn getur veitt honum. Æðardúnn er verðmæt og eftirsótt verslunarvara, og því sækjast menn eftir að fá sem mestan og bestan dún. jafnframt því að hlú að fuglinum. Með þetta markmið í huga hafa þróast upp vinnubrögð, sem reynslan hefur kennt mönnum að koma bæði æðarfuglinum og bóndanum vel. Í eftirfarandi grein verður reynt að víkja í örfáum orðum nánar að þeim atriðum.

Undirbúningur varps.

Víðast hvar fer æðarfuglinn að sækja að varplandinu um mánaðarmótin apríl/mái. Hann er þá í vikum, vogum eða meðfram ströndinni í nokkurn tíma, en fer í eftirlits- og kynnisferðir um tilvonandi varpland, fyrst á flugi en síðan líka gangandi ef allt er í lagi. Að kynnisferðunum loknum hefur fuglinn fyrsta undirbúning. Áður en hann fer að sækja að varplandinu þarf öllum undirbúningi mannsins að vera lokið, þ.e. að setja upp veifur og flögg eða annað skraut eða þá að útbúa ný hreiður eða skjól (jafnvel hús) fyrir hann að leita í. Eins er ágætt á þeim tíma, að koma fyrir gömlu heyi (ómygluðu) í hreiðurstæðin eða koma því fyrir þar sem kollan getur sótt í það og sett í hreiðurstæði sitt þegar hún fer að undirbúa varp. Gott getur verið að setja dálitla heytuggu í nágrenni hreiðranna og smástein ofan á svo heyið fjúki ekki. Þar sem mikið er um grýtt land og mela, hafa ýmsir af því góða reynslu að sparka úr heyböggum á við og dreif. æðarfuglinn sækir oft í að gera hreiður í slíkum bing. Tilgangurinn með því að setja hey í hreiðurbotninn er, að það veitir eggjunum aukna einangrun gegn kulda og vætu og ver auk þess dúninn gegn jarðraka. Þá er hey eða sina það aðskotaefni sem einna auðveldast er að ná úr við hreinsun. Einnig kemur heyið í veg fyrir að dúnninn komist í snertingu við önnur aðskotaefni sem ennþá verra er að ná úr. Agnir úr t.d. lyngi og mosa geta verið afar erfiðar við hreinsun dúnsins.

þræðir hans vefjast utan um þær og við það myndast smá kögglar og hnökrar, sem hreinsunarvélarnar ráða illa eða ekki við. Í landi þar sem mosi er mikill hafa menn jafnvel gripið til þess ráðs að bera tilbúinn áburð á landið til þess að auka grasvöxt og þar með að yfirgnæfa mosann. Þetta hefur einkum verið gert ef illa hefur gengið að koma heyi í hreiðrin fyrir eða í upphafi varps. Afar mikilvægt er að nota algjörlega ómyglað og ryklaust hey því að myglusveppir úr heyi geta líklega valdið dauða unganna þegar þeir skríða úr eggjum. Yfirleitt taka kollur því afar vel að fá hey í hreiðurbotninn, það sparar þeim erfiði og fyrirhöfn við að ná í eitthvað laust efni, því að dúnninn fer ekki að losna af þeim fyrr en þær fara að liggja á, en eins og kunnugt er liggja kollurnar ekki á fyrr en nokkur egg eru komin í hreiðrið. Á meðan hylja þær eggin í því efni sem þær hafa tínt í hreiðrin og þá kemur heyið sér vel eins og fyrr segir. Dúnninn losnar sjálfkrafa af kollunni þegar áseta hefst, það er einungis málvenja að segja að hún "reyti" sig. Dúnninn kemur út á milli brjóstfjaðranna, en kollan strýkur hnoðrana með nefinu niður í hreiðrið og hagræðir þeim undir og í kring um eggin, en hefur dúnninn jafnframt að mestu ofan á því lausa efni (hey o.fl.), sem notað var í upphafi varptímans. Undirlagið gegnir því mikilvægu hlutverki eins og fyrr segir.

Hirðing dúnsins.

Til þess að ná sem bestri dúnnýtingu, án þess að taka áhættu varðandi útungunina, hefur löng reynsla kennt ákveðin vinnubrögð, að vísu dálítið mismunandi eftir landshlutum. En á það skal minnt að aðstæður á hverjum stað hljóta alltaf að ráða verulega hvernig að er staðið. Fyrst verður rætt um þá aðferð sem lengst af hefur verið notuð á nokkrum helstu dúnsvæðum landsins og helst þykir ástæða til að mæla með.

Fyrst eftir að fuglinn sest upp ætti að vera sem allra minnst umferð um varplandið, enda öllum undirbúningi þá löngu lokið. Þó er sjálfsgagt að fylgjast með varplandinu úr fjarska eftir því sem tók eru á. Þegar meginhluti fuglsins er fullorpinn og kominn er verulegur hluti þess dúns sem á annað borð losnar af fuglinum, má fara að huga að dúntínslu (fara í leitir). Gengið er skipulega um landið þannig að sem minnst ónæði skapist. Forðast þarf allan óþarfá hávaða og dvelja ekki lengur í varpinu en nauðsyn krefur. Ef gætilega er að farið fer kollan aðeins nokkurn spöl í burtu og kemur fljótt á aftur. En gætileg umgengni og umhirða um varplandið hænir fuglinn að og veitir honum vernd.

Hreiðrin eru meðhöndluð á eftirfarandi hátt: Eggin eru tekin úr hreiðrinu og skyggnd, eftir að drit kollunnar hefur verið þurrkað vandlega af þeim. Ef um kaldegg er að ræða þarf að fjarlægja þau. Ef öll eggin í hreiðrinu eru kaldegg, þarf að láta kolluna fá önnur í staðinn. Dúninum er lyft úr hreiðrinu til að aðgæta hvort þurrt sé undir. Ef einhver bleyta er í hreiðurbotninum þarf að fjarlægja það efni (dún, hey, þang o.fl.) og setja þurra sinu eða hey í staðinn. Blauta dúninn skal taka heim og þurrka strax, ásamt því að taka dálítið af besta dúninum. Ganga þarf þannig frá hreiðri, að nóg sé af dúni undir og kringum eggin og hagræða og breiða vel ofan á þau, því að ekki er tekinn meiri dúnn í einu en svo að nóg sé eftir til að umlykja öll eggin með dúni. Mjög er misjafnt hversu mikið má taka úr hverju hreiðri því að bæði eru eggin mismörg og svo er eitthvað misjafnt hversu mikill dúnn fellur til. Þarna ráða aðstæður hverju sinni. Umgengni, sem hér hefur verið lýst (leitum) þarf að endurtaka 2-4 sinnum, þó láta margir tvær leitir nægja núorðið, sérstaklega þar sem yfirferð er mikil. Þar sem aðeins er farið í tvær leitir er víða miðað við að fara í fyrri leitina dálitlu áður en fyrstu kollurnar fara að leiða út og þá tekinn um eða yfir helmingur dúnsins. Seinni leitin - hroðaleit - er svo farin þegar mestur hluti kollanna hefur leitt út, þ.e. yfirgefið hreiðrin og farið með unguna til sjávar, en þá er tekið það sem eftir er af dúninum í hverju hreiðri. Hvort sem farið er í tvær leitir eða oftár, þá er sjálfsagt að taka besta búninn fyrst og halda honum sér.

Sumir hafa þann hátt á að taka engan dún fyrr en ungarnir eru farnir úr hreiðrinu. Með þessu lagi verður lakari dúnnýting. Æskilegt verður að teljast að fara undir kollurnar einu sinni eða oftár á meðan þær liggja á og setja þurrt undir, skyggna eggin og taka eitthvað af dúni. Í þéttum og aðgengilegum vörpum fara menn jafnvel daglega um og fylgjast með og taka útleiðslurnar jafn óðum. Fuglinn venst þessu fljótt, verður spakur og fer lítt af.

Sá siður að taka allan dún úr hverju hreiðri um eða rétt eftir miðjan varptíma og setja hey eða sinu í staðinn, hefur eitthvað færst í vöxt á seinni árum. Þannig fæst að vísu bestur dúnn. Því að ekki bíður dúnninn sér til bóta í hreiðrinu. Eins og flest varðandi dúnnytjar getur þarna skipt verulegu máli hvernig að þessu er staðið og hversu snemma á tímabilinu dúnninn er tekinn. Heldur sýnist þetta þó harkaleg aðferð og verður ekki mælt með henni hér. Helst kemur þetta þó til greina í hreiðrum sem erfitt er að finna aftur eða eiga á hættu að skemmast, t.d. flæða upp. Þær heimildir sem tiltækar eru og fjalla á annað borð um þessa aðferð, mæla gegn henni. Auk þess

má benda á að í augum t.d. dúnkaupenda erlendis gæti þetta litið út sem rányrkja og að of nærri fuglinum sé gengið. Því hefur verið haldið fram, að óhætt sé að taka allan dúninn snemma úr hreiðrinu vegna þess, að hann losni fyrst og fremst af kollunni til þess að varmi frá henni komist betur að eggjunum. Hér er auðvitað um einhvern misskilning að ræða. Hið rétta í málinu er hins vegar það, að losun dúnsins gegnir þarna tvíþættu hlutverki. Annars vegar verður það eitthvað auðveldara að koma varma að eggjunum eftir að dúnninn er farinn af kollunni, en varma til eggjanna kemur kollan á þann hátt að leggja brjóstfjaðrirnar til hliðar og ná snertingu við eggin, dúnninn er þá ekki þarna sem einangrandi lag á milli. Hins vegar gegnir losun dúns frá fuglinum **ekki síður** því hlutverki, að vera framlag kollunnar til að auðvelða að það **haldist** varmi á svo mörgum og stórum eggjum í rýsjóttu loftslagi norðlægra landa, með því að einangra þau frá kulda í botni hreiðurs og til hliðanna. Þá má leiða sterkar líkur til þess að dúnn í hreiðri gegni líka hlutverki í því að draga úr varmatapi frá kollunni sjálfri, en meðan að hún liggur á étur hún ekkert og léttist því um allt að 45% (samkvæmt erlendum rannsóknum). Að taka allan dún á útungunartímanum eykur því á orkutap hennar og gæti skipt sköpum um hvort hún endist til að liggja á til enda ef eitthvað bjátar á með veður. Samkvæmt breskri rannsókn á dauða æðarfugls, þá verður nærri helmingur árlegs fugladauða (fullorðnar kollur) í júní og júlí eftir að útungun er lokið. Þetta undirstrikar það hversu viðkvæmur fuglinn er á þessum tíma.

Hvaða aðferð sem viðhöfð er, þá skal þess ávallt gætt að leita aldrei í rigningu eða þegar blautt er á. Eins er mjög erfitt að leita ef hvasst er, þá er hætt á að dúnn tjúki. Þá ber að forðast að styggja fugl af í miklum kuldaköstum.

Meðferð dúnsins.

Alla meðferð æðardúnsins þarf að vanda. Æðardúnn sem liggur blautur í hreiðri eða í geymslu fúnar og skemmist og tapar bestu eiginleikum sínum. Best er að tína dúninn í léreftspoka, strigapoka eða í aðra poka sem vel loftar í gegnum, ekki nota plastpoka. Allan dún skal þurrka strax og heim er komið, aldrei má geyma blautan eða rakan dún í poka. Gæta þarf þess að blanda aldrei saman góðum dún og lélegum og ávallt skal senda dúninn þannig aðskilinn (flokkaðan) til hreinsunar. Ef dúnn kemur flokkaður til hreinsunar þarf mun minni vélameðferð á góða dúninn, en alltaf er hætt við að dúnn sem þarf langa vélhreinsun slitni, rýrni og verði sundurlausari og þá um leið líklegri til að endast verr. Varðandi flokkun dúnsins þá er eflaust best að gera það um leið og

hann er látinn í poka í varplandinu (nota þá tvo poka undir dún). Víða eru þó aðstæður þannig að þetta verður of mikil fyrrihöfn og tímastreki. Flokkunina má því allt eins framkvæma þegar heim er komið og nýja til þess úthús eða tilfallandi húsnæði. Best er að koma upp vinnuborði í þægilegri hæð og flokka í tvo flokka, þannig að hreinasti og besti dunninn verði í öðrum, en allt sem lakara er í hinum. Þessum aðskilnaði er svo haldið a.m.k. fram yfir hreinsun. Þó að í sölu sé dunn aðeins flokkaður í söluhæfan og ósöluhæfan, þá er tilgangur flokkunarinnar hjá bændum tvíþætur: a) að losa allan betri hluta dunsins við einhverja velameðferð (sýrti tími í vélum), b) að fjáðurtíslan verður auðveldari ef þannig er staðið að máli. Í heild leiðir þetta væntanlega því til betri vöru við sölu. Dún má þurrka með því að breiða hann á plastduk, segl eða járnplötur úti undir beru lofti á móti sóli. Þá eru dæmi þess að menn noti hallalítil bárujárnsþök (t.d. fjárhúsa) sem snúa á móti suðri til þess að þurrka dún, ef svo háttar til að auðvelt er að komast upp á þökin. Kosturinn við þessa aðferð er sá að hiti sólarinnar nýrist afar vel, heitt járníð gefur hita neðantrá og talsverð loftun er undir dúninn á bárujárninu. Við útiþurrkun eru þeir þó líklega fáir sem geta notað þessa aðferð. Kosturinn við að þurrka dún á plast- eða seglduk er hins vegar sá, að snögglega er hægt að hruga dunninum saman og breiða hluta dunksins yfir ef skynðilega hveisir. Gæta þarf þess að snúa dunninum oft og regulega og hrísta úr honum grófasta ruslið svo sem þang, lynn, spotta, eggjaskurn o.í., ásamt því að greiða vel í sundur hreiðubotna og klessur. Sérstaklega þarf að gæta þess að snúa dunninum oft ef sterkt sólskin er, því að annars er hætt á að hann upplýsist, þ.e. fái mólaitan blæ, en til þess að dunninn sé góð verslunarværa þarf hann að halda sínum blágráleita lit. Við þurrkun á miklu magni getur verið þægilegt að nota kvísl til að hreyta dunninn og má þá um leið hrísta talsvert rusl úr. Ef ekki er unnt að þurrka dunninn úti, má ná viðunandi árangri í upphitunou herbergi. Þá hafa margir notað fjárhúsgrindur og breiða á striga ofan á þær. En vel þarf að gæta þess að mokað hafi verið undan þeim og að vel lofti um húsið. Ef einhver vafi leikur á því hvort raki eða lykt geti borist í dún sem þurrkaður er á fjárhúsgrindum, þá er rétt að forðast fjárhúsgrindurnar, eða að minnsta kosti nota plastduk ofan á þær til að raki lofti eða ölykt berist ekki í dunninn úr kjallaranum. Til hágræðingar má gera sérstakar hillur fyrir dunninn, þar sem notað er hænsnanet eða annað sambærilegt í botn þeirra. Hillur þessar má síðan bera út þegar göður þurrkur er. Þá færst í vöxt að menn noti dúnþurrkara til að þurrka dunninn strax að tinslu lokinni og þurrka þá við vægari hita

heldur en gert er fyrir lokahreinsun.

Til þess að sem bestur árangur náist við að vélhreinsa dún, án þess að hann skemmist, er nauðsynlegt að ná öllu stærsta ruslinu og aðskotahlutum úr, áður en til vélhreinsunar kemur. Þetta verk er sumstaðar kallað "að hrista upp dúninn" og er ekki mjög mikil vinna ef rétt er að staðið (sparar vinnu á síðari stigum). Best er að taka dúninn skarppurran strax við eða að lokinni þurrkun. Við verkið er notuð grind eða net (hænsnanet, plasthúðað vírnet eða annað sambærilegt) og því komið fyrir í hæfilegri vinnuhæð (80-100 cm), t.d. þvert yfir fjárhúskró. Tekin er allstór dúnvisk og hún hnoðuð og þæfð á grindinni til að mylja og smækka ruslið, sem þá hrynur auðveldlega úr, ef dúninn er tekinn upp og barinn á milli handanna. Um leið og hrist er upp á þennan hátt má þreifa á dúninum og þá finna og tína úr hluti sem ekki næst að hrista úr og geta orðið til óþurrftar við vélhreinsunina. Hér er átt við steinvölur, tuskur, ullarlagða, spotta, plastdruslur, stærstu fjaðrir, klepra og klessur sem stafa af blautum dún eða óhreinindum í hreiðurbotnum, brotnum eggjum o.fl. Ef það rusl og aðskotahlutir sem hér er lýst fer í vélarnar, þá tættist það saman við dúninn án þess að fara úr nema að litlu leiti og menn freistast til að láta vélarnar ganga á þessu of lengi og slíta þá dúninn að óþörfu. Hins vegar er óþarfi að leggja of mikla vinnu í að ná því rusli sem vélarnar auðveldlega ráða við. Segja má að við upphristinguna fari bæði úr rusl sem þá sparar vélameðferð og ekki síður rusl sem vélarnar ná alls ekki úr. Þessi verkþáttur er því mikilvægt atriði til þess að halda eiginleikum dúnsins óskemmdum í gegnum vélhreinsunina. Að þurrkun og/eða upphristingu lokinni má geyma dúninn í pokum (jafnvel plastpoka), en gæta þarf þess að troða ekki of fast í pokana og á það við bæði um þurran dún og nýttindan. Gæta þarf þess að þurrka og geyma dún aldrei þar sem hætta er á að hann taki í sig lykt eða að smá lífverur komist í dúninn.

Þeir fjölmörgu sem núorðið taka dún til hreinsunar verða við og við fyrir því, að dúnn sem á að hreinsa kemur illa hirtur og jafnvel skemmdur frá dúnbónda. Dúnhreinsunin er vandasamt verk sem gerir miklar kröfur til þeirra sem við hana fást. Hins vegar nær hreinsunin aldrei að bæta upp illa meðferð dúnsins, jafnvel getur slæmur dúnn verið illhreinsanlegur. En þótt langflestir meðhöndli dún sinn óaðfínanlega og skili fyrsta flokks vöru eru því miður alltaf einhverjir sem þyrftu að bæta meðferð dúnsins verulega.

Gæðamat.

Með lögum um gæðamat á æðardúni frá 1970 og erindisbréfi til matsmanna frá 1972 varð mikil breyting til batnaðar varðandi kröfur þær sem gerðar eru til æðardúns sem verslunarvöru. Þótt núgildandi reglur taki e.t.v. ekki til allra þeirra þátta sem núorðið þarf að líta til, má telja víst að reglur þessar hafa gert það kleift að tryggja viss vörugæði, ásamt því að taka tillit til kröfugerðar kaupenda. Eðlilegt má telja að reglur sem þessar þarfnist endurskoðunar með vissu millibili og verða þau mál vafalaust tekin fyrir á réttum vettvangi. En væntanlega er öllum ljóst að ef verð og eftirspurn á að haldast verður að tryggja gæði vörunnar.

Lokaorð.

Vandvirkni í meðferð æðardúns, ásamt nærgætinni umgengni um varplöndin, hafa ávallt verið kjörorð íslenskra æðarbænda og verða vonandi áfram. Menn ættu að leggja metnað sinn í að matsmaður þurfi ekki að dæma dún þeirra óhæfan til útflutnings, eins og þó kemur einstaka sinnum fyrir.

Helstu heimildir:

Árni Snæbjörnsson, 1982: Æðarrækt. Bændaskólinn á Hvanneyri, 37 bls.

Eysteinn G. Gíslason, 1984: Æðarvarp og dúntekja. Búnaðarfélag Íslands. Fræðslurit nr. 5, 56 bls.

Eysteinn G. Gíslason, 1991: Persónulegar upplýsingar.

Gísli Vagnsson o.fl. 1979: Leiðbeiningar í æðarrækt. Æðarræktarfélag Íslands, 3 bls.

Robin W. Doughty, 1979: Eider Husbandry In the North Atlantic: Trends and Prospects. Polar Record, Vol 19, Nr. 122, P 447-459.

Þrymur Sveinsson, 1991: Meðferð og mat æðardúns. Freyr nr. 5, bls 190-191.